

RENDSZERVÁLTÁS ÉS AZ ÉRTELMISÉG ÚTJA...

MERRE IS?

(VITAZÁRÓ)

Szalai Erzsébet

A gondolatgazdag vitairatok minden aspektusára itt és most nem áll módomban reflektálni. A szerteágazó hozzászólásokra kiinduló dolgozatom logikája mentén kísérlem meg a választ.

De mindenekelőtt, ami első látásra megállapítható: Szoboszlai György és Tölgyessy Péter kivételével bírálóim döntően csupán az értelmiségi szerepeket elemző fejtegetéseimre koncentráltak hozzászólásaikban. Pontosabban: Boda Zsolt és Kovách Imre jórészt költői kérdésként fogalmazták meg, hogy miért pont az előadásomban szereplőket tekintem az átalakulás legjelentősebb kérdéseinek. Válaszom: lehet, hogy felsorolásom nem teljes, mégis úgy gondolom, hogy az utolsó kérdésben – milyen sajátos hatást gyakorol a globalizáció az átalakuló országokra – összesűrűsödik az összes többi felvethető kérdés is (így például Kovách Imre azon felvetése, hogy a polgárosodásvita miért került le olyan hamar az értelmiségi viták napirendjéről. Erre még visszatérek.)

*

Korábbi monográfiáim és tanulmányaim fő megállapításaiból következően Szoboszlai György szinte minden „nagy kérdésekre” vonatkozó gondolatával egyetértek, de ezt most nincs módom bővebben taglalni. Lássuk tehát a velem vitában állók, elsősorban Tölgyessy Péter reflexióit.

Tölgyessy szerint eltúlzom a Szovjetunió sorsának szerepét a Nyugat történelmében, miközben alábecsülöm Kína és India lendületes piacgazdasági fellendülésének jelentőségét. Válaszom: a II. világháború utáni korszak és a mai viszonyok között nem lehet egyenlőségjelet tenni. Nem egyedül állítom azt, hogy az 1945 utáni nyugat-európai jóléti modell kiépülésében nagy szerepet játszott az „általános Nyugat” szovjet birodalommal való versengése, az, hogy az utóbbit (többek között) az életszínvonal növekedésének dinamikájával és „kollektivizmusával” kívánta legyőzni. (Persze döntő jelentőségű volt eme modell kiépülésében a nyugat-európai szociáldemokrata mozgalomnak

és a fasizmus „kihívásának” is.) Kína és India előretörése az utóbbi évtizedek fejleménye – de az nem egyszerűsíthető le a piacgazdaságba való lendületes bekapcsolódásukra. Mindkét ország elitje (elitjei) „megszúrten” engedi(k) rá a gazdaságra a globális világpiac hatásait. (Szemben Kelet-Európával, ezen belül Magyarországgal – bár időszakonként ebben a térségben is történt „szűrés”.) Az azonban igaz, hogy a mai „nagy kihívó” már nem Oroszország vagy térségünk, hanem döntően Kína és India.

Tölgyessy megállapítja, hogy Magyarország nem választhatta meg teljesen szabadon a gazdasági átmenet modelljét. De egész szemlélettel és korábbi munkáimmal ellentétes lenne, ha ezt állítottam volna. Úgy vélem azonban, hogy össz-kelet-európai szinten lehetett volna „más rendszerváltást” és más privatizációt is csinálni, olyan összehangolt társadalom- és gazdaságpolitikákkal, melyekkel elkerülhetővé válhatott volna ezen országok szinte teljes kiszolgáltatottsága a nemzetközi gazdasági, pénzügyi folyamatoknak, ciklusoknak. (Utóbbi munkáimban részletesen bizonyítom.) Ha lett volna valamiféle társadalom- és gazdaságszerkezetre vonatkozó koncepció, vízió (és nem az az egyedüli kiindulópont, hogy a piac majd mindent megold), akkor Magyarországon nem került volna sor arra, hogy miközben diplomás túltermelés van (az egyetemek parkoló pályaként funkcionálnak), a szakmunkásképzés enyhén szólva halódik, komoly gondot okozva ezzel a gazdaság munkaerő-ellátottságában. És itt egyetértőleg kell idéznem Kovách Imrét, aki szerint a rendszerváltó értelmiség intellektuálisan nem volt felkészülve feladatának betöltésére. (Nagy kérdés persze, hogy a világtól elszigetelten lehetett-e volna lényegesen jobban felkészült.)

Tölgyessy szerint a társadalmi elitscsoportok térségbeli meglehetősen folytonosságban nincs semmi rendkívüli. Nem is állítottam soha, hogy ez valami különlegesség lenne – több munkámmal elemeztem viszont ennek következményeit, melyek számosak. Ezek közül itt és most csak kettőt emelek ki. Az egyik a Tölgyessy Péter által is felrótt „etatista piacosság”, ami igen nagyrészt a magyarországi késő kádári technokrácia szociokulturális örökségéhez kapcsolódik. A másik: a késő kádári technokrácia és neveltjeinek folytonossága ugyan valóban az 1989-es békés átmenet szociológiai feltétele volt, annak következménye, hogy „nem tetszettünk forradalmat csinálni”, a középrétegek megrendülésének bázisán a szélsőjobboldal 2006-tól erősödő mozgalmában jelenik meg, mely mozgalmak ideológiájának középpontjában az elmaradt elitscere áll.

Meg kell még jegyezni: az „etatista piacosság” mindazonáltal nem pusztán a késő kádári technokrácia sajátos attitűdjéből eredeztethető. Polányi Károly híres művében *A nagy átalakulás*ban empirikusan bizonyítja, hogy a klasszikus kapitalizmus szabad piaca széles körű állami részvétel és szabályozás nélkül soha nem alakulhatott volna ki. És itt visszajutunk a hiányzó társadalom- és gazdaságpolitikákhoz – vagyis megítélésem szerint nem annyira az etatiz-

musból, mint inkább annak szélsőségesen „piaci” módjából fakadnak már korábban jelentkező, de mára már válságba torkolló társadalmi-gazdasági problémáink. Abban persze igaza van Tölgyessynek, hogy a bejárt gazdasági út nem volt tisztán neoliberais – mert (ismét Polányi nyomán) a társadalom védekező mechanizmusai ennek ellenálltak –, de mindenképpen „neoliberaisabb” volt, mint a centrumkapitalista országok hasonló időben bejárt útja, vagyis alkalmazkodásuk az 1970-es, 80-as évektől megváltozott világpiacon folyamatokhoz.

Igaza van Tölgyessy Péternek abban, hogy térségünk sokterápiái nem köthetők kizárólag a magukat baloldaliként definiáló pártok regnálásához. A baloldali és jobboldali pártok kapcsolódása ezekhez a gazdaságpolitikai fordulatokhoz eléggé esetleges volt. Ez azonban csak azt bizonyítja, amit már többször is megfogalmaztam: a térségre rázúduló globalizáció hatásaként – és az összefogás hiányában – a nemzetállamokhoz kötődő politikai pártok mozgásteret igen szűk volt – és ma is egyre szűkül. (Az ezzel kölcsönkapcsolatban lévő kettős gazdaság- és társadalomszerkezettel – konkrétan a külföldi tőkének való nagyfokú kiszolgáltatottsággal – összefüggésben nem alakulhatott ki a Kovách Imre által hiányolt, akár viszonylagos egységet is mutató tulajdonos és tudásközéposztály. És ezért haltak el hamar az erről szóló viták.)

Még egy utolsó megjegyzés ehhez a részhez: Tölgyessy szerint Magyarországon a régi állami és szövetkezeti vállalatok privatizációjának nem volt komoly jelentősége, mert ezen vállalatok jó része az átalakulás során megsemmisült. Bírálóm ezt az állítását nem igazolja, és szakértői vélemények szerint objektív piaci mércerendszer hiányában (mely az átalakulás gazdasági folyamatait jellemezte) nem is igazolható. (Emellett, illetve ezzel összefüggésben, az adott javak megsemmisülése, felolvadása számos esetben nem jelentett mást, mint a menedzsment által leértékelt javak átszivattyúzását azok magánvagyonába.)

*

Csizmadia Ervin szerint az értelmiség sajátos politikai szerepét a demokratikus társadalomban nem tudom kielégítően definiálni és leírni, mivel az erre való kísérletem kiindulópontja nem az értelmiségfogalom és -szerep immanens fejlődéstörténete, hanem a kelet-európai rendszerváltás. Bírálóm történeti visszatekintése sok érdekes gondolatot, megállapítást tartalmaz, mégsem érzem találva magamat. Egy kelet-európai rendszerváltásra fókuszáló előadás keretén belül nem tekinthettem feladatommá a széles ívű fogalomtörténeti visszatekintést – elfogadtam Konrád György és Szelényi Iván szerintem ma is releváns értelmiségdefinícióját, és ezen fogalomgyűttes tükrében igyekeztem leírni a mai értelmiségi magatartásmintákat.

Mindazonáltal Csizmadia felvetései nyomán szükségesnek érzem az értelmiségfogalom kiegészítését egy írásomban nem szereplő újabb aspektussal

(melyet egyébként korábbi munkáimban már taglaltam). Amellett – pontosabban azzal összefüggésben – tehát, hogy az értelmiség sajátos transzkontextuális tudással rendelkezik és ez a szerep a kizárólagos alapja a társadalomban betöltött pozíciójának, az értelmiség fontos funkciót tölt be a társadalom önreflexiók képességének biztosításában. Azért teheti ezt meg, mert – amennyire lehetséges – kívül áll nemcsak a hatalmi struktúrákon, de az „általános társadalomszerkezeten” is. Ez a kiegészítemsem némileg ellentmond annak a korábbi tételelemnek, hogy az értelmiség nem maradhat érték- és (parciális) érdekmentes – de egyben az ebben az ellentmondásban rejlő feszültség adja az értelmiségi szerep sajátos „báját” és a kreativitás, az alkotókészség lélektani forrását. (Míg a Mannheim-féle szabadon lebegő értelmiségfogalom a szerep funkcionalista, a Glamsci-féle organikus értelmiségfogalom a szerep konfliktuselméleti megközelítésén alapszik – de a két megközelítés nem kibékíthetetlen.) Ha azonban egy társadalomban megrendülnek az alapvető kohéziós, integrációs erők – maga a „társadalom” létezése válik kérdésessé – akkor az önreflektív értelmiségi szerep elhalványul vagy teljesen el is veszti funkcióját, ezzel párhuzamosan az értelmiség „pártosodik” (persze nem feltétlenül a szó szoros értelmében, hanem inkább abban az értelemben, hogy egyre inkább osztály, illetve rétegalkötelezetté válik értékeiben és érdekeiben). Ez történt az ezredfordulón a francia Bourdieu-vel, aki hosszú és sikeres tudományos karrier után öregkorára politikai szerepet vállalt – és ez történik jóval „fokozottabb” mértékben a mai Kelet-Európában.

Hozzáteszem: a „pártosodás” nem mindig jelenti az értelmiség direkt politikai szerepvállalását, jelenthet „csupán” irányeltolódást a témaválasztásban, a tudományos problémák exponálásának módjában is.

Boda Zsolt ellentmondást lát a kritikai értelmiségről adott definíciómban. Az ő előzetes prekonceptiója ugyanis leírása szerint az, hogy a kritikai értelmiség csakis baloldali lehet, hiszen az az egész társadalmi-politikai-gazdasági rendszerrel áll kritikai viszonyban. Válaszom: baloldali kritikai értelmiségiként sem kívánom szerepemet kizárólagosként, az egyedül üdvözítőként feltüntetni. A fennálló társadalmi viszonyok – ha nem is az egész rendszer – bírálhatók liberális és konzervatív értékrendszerek alapján is. (Előbbire jó példa többek között Kis János elmúlt húszéves, vagy Voszka Éva egész, utóbbira többek között Bogár László vagy tőle különböző konzervativizmust képviselve Körössényi András munkássága.)

Tölgyessy Péter szerint marxizáló fogalomkészletem nagy lendülettel visz a létező világrendszer tagadása felé, ami a történelmi példák alapján igen veszélyes. Erre a felvetésre válaszat már többször megfogalmaztam: nem vagyok marxista – így például nem hiszek a feltétlen fejlődésmítoszban és egy majdani ellentmondásmentes, az elidegenedést teljesen felszámoló társadalom eljövetelében, de abban sem, hogy az egyén nem más, mint a társadalmi viszonyainak összessége –, de Marx életművét az intellektuális fejlődéstörténet egyik

legnagyobb teljesítményének tartom. Történeti-logikai társadalomszemlélete, az elesettek iránti feltétlen szolidaritása és több tudományos fogalma, gondolatmenete is közel áll hozzám. A tudományos etikával súlyosan ütközőnek tartom, hogy a magyar tudományos közélet teljes marxalanítását az elmúlt húsz évben többnyire azok végezték el, akik korábban nemcsak hívői, de oktatói is voltak a dialektikus és történelmi materializmusnak – egy felvizezett marxizmusnak. Miközben a nyugati országok egyetemlein ma is Marx-tanszékek működnek, és az ottani szellemi életben újabb Marx-reneszánsz készülődik.

A szellemi szférában és a tudományban nincsenek és nem is lehetnek tabuk. Mint ahogy Jézus sem felelős a keresztes háborúkért és az inkvizíciókért, úgy Marx sem hibáztatható az elvetélt „államszocialista” kísérletért és az ennek során elkövetett bűnökért. Az eszmék, elméletek nem önmagukban, hanem adott talajra hullva fejtik ki hatásukat – a nyugati kapitalizmusban a marxizmusból kimagasló eredményeket elérő szociáldemokrácia született.

Göran Therborn egyik fontos tanulmányában megállapítja: habár a marxizmus mint politikai irányzat mára szinte teljesen marginalizálódott a világ nagy részében, a baloldali társadalomtudományi aktivitás korántsem halt el. Ezen belül a marxi elmélet ma is fontos viszonyítási pont a baloldali társadalomelemzők nagy része számára (poszt- és neomarxista irányzatok, klasszikus marxi társadalomelméletek), e szellemiség jegyében igen jelentős művek születtek az elmúlt másfél évtizedben. Ugyanakkor Therborn szerint az a valószínű, hogy a baloldali társadalomkutatók és mozgalmak eljövendő generációi többnyire nem marxistaként fognak magukra tekinteni.

Mint ahogy előbb leszögeztem: a marxi életmű jelentőségének elismerése ellenére én sem tekintek magamra így. Legutóbbi *Az újkapitalizmus – és ami utána jöhet...* c. könyvemben részletesen kifejtettem: nemcsak hogy a proletaritátus világmegváltó szerepében, de semmiféle cezúrszerű, felülről lefelé végrehajtott társadalmi változtatásban nem hiszek. Azt azonban gondolom, hogy a mai világkapitalizmus méhén belül léteznek olyan pozitív csírák, folyamatok, melyek adott körülmények között – a globalizációkritikai mozgalmak közvetítésével – egy újszocialista alternatíva felé vihetnek, mely alternatíva alapvonása az értékpluralizmus (ezen belül az állandó értéküzdelem) és az egyéni és csoportos szabadságjogok teljes tiszteletben tartása.

Sohasem mondtam vagy írtam, hogy Magyarország – vagy a kelet-európai régió, vagy akár a világ – számára az elkövetkező harminc-negyven évben ez az alternatíva aktualitás lehet. Másrészt Magyarország helyzeténél fogva enyhén szólva csak követője lehet a világtrendeknek, és a mát és a közeljövőt tekintve kicsiny mozgásteréről csakis mint baloldali szociáldemokrata gondolkodom, gondolkodhatom. De erről is döntően csak az egész régió (vagy annak nagy része) baloldali szociáldemokrata fordulatát feltételezve.

Mind Kovách Imre, mind Tölgyessy Péter leírják, hogy Magyarországon a piaci rendszerváltás legkevésbé a kulcspozícióban lévő értelmiséget érintette,

amelynek teljesítményét szinte semmiféle piaci ellenőrző mechanizmus nem igazolja vissza. Ezzel egyet tudok érteni, azzal azonban nem, hogy Kovách az értelmiséget egységes társadalmi csoportként feltételezi, mely rendként szervezi meg önmagát és elsősorban az önnön, semmint a politikai és gazdasági elit érdekeit képviseli. Az utóbbi húsz évben az értelmiség helyzete igen erősen differenciálódott: az értelmiség nagy része proletarizálódott, és az általam megjelölt piacokra dolgozik (és persze ezen belül valóban, a kritikai értelmiségnek is megvan a maga piaca, és ezt nem pusztán öniróniából mondom). Másik – kisebb – része, többnyire a tudományos intézményekben vezető és forráselosztó pozíciót betöltők, vagyis az előbb említett kulcspozícióban lévők pedig tényleg rendként szervezik meg magukat, ez azonban nem jelenti azt, hogyha nem is közvetlenül a piac közvetítésével, de ne tennének folyamatosan eleget a politikai és gazdasági elit elvárásainak. Ennek mechanizmusát Szoboszlai György szemléletesen ábrázolja hozzászólásában: „a szféra anyagi függőségét elleplezi az újkapitalista paradigmák látszólagos versenyelvűsége”. Szoboszlai hangsúlyozza: az általános, kritikai és empirikusan is alátámasztott elméletek előállítására e szisztémában erősen hátráltatott – és mi mást is szolgálna ez (akár tudattalan mechanizmusok közvetítésén keresztül is), mint a valóságos viszonyok elleplezésében erősen motivált elitek közvetlen és közvetett érdekeit.

Vagyis amikor korábban arról írtam, hogy a társadalmi integrációs mechanizmusok gyengülésével összefüggésben az értelmiség egyre inkább „pártosodik”, egyre „organikusabbá” válik, akkor a magyar értelmiség esetében a fent leírtakra gondoltam – az organikusává válás döntően nem az alul lévő, hanem a hatalmi pozícióban lévő társadalmi csoportok nyílt vagy burkolt érdekképviseletében ölt testet. És nem úgy van az, hogy az uralkodó eliteket nem érdeklik az értelmiség teljesítményei – nagyon is érdeklik. (Én magam az elmúlt húsz évben például számos esetben voltam „megkönyékeztve”, „eltérítési kísérletnek” kitéve.) És nemcsak azért, mert a politikai és gazdasági elitnek csak szűk politikai és gazdasági érdekei mentén van szüksége értelmiségi szószólókra – ezek az elitek gyenge teljesítményük ellenére egyre inkább azzal az igénnyel is fellépnek, hogy valamiféle morális magatartásminta felmutatóiként tűnjenek fel, ehhez pedig az értelmiségi ideológusok – az apologeták – közreműködése elengedhetetlen. És itt visszajutunk e Kovách Imre által felvetett gondolatmenet kiindulópontjához: a kulcspozíciójú értelmiség éppen azért tudta az elmúlt húsz évben helyzetét szinte érintetlenül megőrizni, mert nagy része hűen kiszolgálta a fenti igényeket.

Boda Zsolt velem látszólag vitatkozva kifejti: nem kevés, hanem inkább sok a mai szellemi életben az értékszempontok érvényesítése, párosulva az elméleti és módszertani következetlenséggel. Ezzel éppen hogy egyetértek: pont azt állítottam, hogy egyáltalán nem is létezik értéksemleges tudomány, a feladat az, hogy önreflexióval tisztázzuk és hozzuk nyilvánosságra értékeinket – hogy így közönségünk a lehető legobjektívebb képet kaphassa az adott

tárgyról. A mai magyar értelmiség nagy része éppen ezt a feladatot nem végzi el, úgy rabja értékeinek, hogy maga sem tud róla – és pont ebből származnak az említett elméleti és módszertani zavarok.

Többen is írtak a tudományos normák fontosságáról, azok betartásának feltétlen szükségességéről. (Kovách Imre ehhez kapcsolódóan azzal a – minden bizonyítást nélkülöző – kritikával illeti munkásságomat, hogy az általam használt fogalmak nem tudományosak, hanem metaforikusak.) Ezzel csak részben értek egyet: a tudománytörténet azt bizonyítja, hogy a legnagyobb újítók, paradigmaváltók éppen hogy szembeszegültek a fennálló normákkal és már bejáratott bizonyítási módszerrel. Ezzel összefüggésben igen sokszor kívülről, outsiderként léptek be az adott tudományterületre. (Magyar példát hozva gondoljunk csak itt és most a kiemelkedő gondolkodóra, Jánossy Ferencre, aki eredetileg mérnök volt, és az 1960-as években egészen új, a régiekkel gyökeresen szembenálló normák és kategóriák megalkotásával forradalmasítani volt képes a közgazdasági gondolkodást.)

*

Csepeli György meséli: a magyar társadalomkutatók úgy viselkednek a nemzetközi konferenciákon, mint a betegek: a nagy globális kérdésekhez tartózkodnak hozzászólni, csak mondják, mondják a saját borzalmas „esetüket”.

Szilágyi Ákos írta néhány hónappal ezelőtt: a magyar habitust a legnagyobb szélsőségek közötti ingadozás jellemzi. Hol túlértékeljük magukat („a legvidámabb barakk” vagyunk, éltanulók vagyunk stb.), hol a lehető legrosszabbnak véljük nemzeti teljesítményünket, súlyos önváddal és egyenesen a nemzethálal gondolatával küszködünk. Most éppen a mértékadó magyar értelmiségiek – elsősorban Tölgyessy Péter nyomán – a magyar modell válságáról beszélnek. Mintha körülöttünk nem lenne súlyos válságban az újkapitalizmus egész rendszere és Kelet-Európában is minden a legnagyobb rendben menne. (Pedig néhány józan közgazdász – elsősorban Kádár Béla – már leírta: növekedési mutatóink az elmúlt tizenöt-húsz év távlatában nem rosszabbak, mint a többi kelet-európai országéi, és mind a növekedési ütem, mind a külső és belső egyensúlyi helyzet tekintetében az elkövetkező időben konvergencia várható a térségben. Politikai rendszerünk hosszú távon nézve nem instabilabb, a „mutyizás”, a fekete és szürke gazdaság nem kiterjedtebb [bár erre vonatkozóan a legutóbbi időkben nem készültek megbízható összehasonlítások]. A foglalkoztatási mutatónk nagyon rossz – de a legújabb adatok szerint Lengyelországé még rosszabb. Problémáink nagy része kísértetiesen hasonlít a félperifériás kapitalizmusoknak azon jellemzőihez, melyeket korábban elsősorban Averitt és Hodson-Kaufmann írtak le plasztikusan.) Több írásomban kifejtettem már, hogy a „magyar modell” válsága nem más, mint a kapitalista világrendszer általános válságának túlráajzolódtott képe (ezt a nézetemet itt és most nem áll

módomban részletesen reprodukálni), és azt csakis a világrendszer és a szűkebb régiók viszonyaiba ágyazva érthetjük meg – és ennek alapján gyógyíthatjuk. Tölgyessy Péter véleményével szemben ezért van igenis szükség a „nagy elméletekre” – no meg azért, hogy felvegyük a kesztyűt azokkal az erőkkal szemben, melyek szellemi téren is félperifériává akarnak bennünket zülleszteni. Emlékezzünk: legnagyobb gondolkodóink azok voltak – és itt elsősorban Ady Endrére, Polányi Károlyra és Bibó Istvánra gondolok –, akik túl tudtak lépni a magyar szellemi életre jellemző provincializmuson. (És itt, Bibó István kapcsán válaszolok Boda Zsolt felvetésére, mely szerint a kritikai értelmiség gondolataival a társadalmi nyilvánosságot, nem pedig a hatalmi aktorokat célozza meg. Ebben Bodának teljesen igaza van – magam ezt evidenciaként kezeltem –, ugyanakkor a kritikai értelmiségnek nincs mindig módja nyilvánosság elé lépni. Gondoljunk csak Bibóra, aki a létezett szocializmus évei alatt húsz évig az íróasztalnak volt kénytelen dolgozni. És ma sem minden kritikai gondolat juthat el a széles és főleg nem a nemzetközi nyilvánosság fórumaira.)

Ha globalizáció van, akkor legyen valóban globalizáció: a kelet-európai értelmiségnek ugyanúgy joga van a világ nagy összefüggéseinek és alternatíváinak gondolkodni, mint a nyugati kollégáknak. Az persze más kérdés, hogy van-e erre lehetősége. És itt egyrészt a világtudományosság alakulásának, másrészt a fiatal értelmiség helyzetének problematikájába ütközünk.

Kristóf Luca legújabb tanulmányában részletesen elemzi a közéleti értelmiségi szerep hanyatlására utaló tendenciákat, ugyanakkor Collinire hivatkozva gondolatmenetét azzal zárja, hogy működnek ezzel szemben igen erős ellenerők is. Ez az ellenerő – és ez már a magam meglátása – a globális újkapitalizmus válsága, melyre reflexióként Nyugaton hatalmas szellemi fellendülés, „nagy elméletek” tucatjainak születése vette kezdetét. (Lásd például Negriék munkásságát és a hozzá kapcsolódó széles elméleti vitát.) A posztmodernnek láthatóan vége – a világ korábban teljesen elszigetelt részei is „összeérnek”, kapcsolatba kerülnek egymással. (Gondoljunk csak a *Bábel* c. amerikai-japán-mexikói filmre, melyet tavaly a magyar mozik is nagy sikerrel játszottak.)

Ami a magyar értelmiség helyzetét illeti, azt legplasztikusabban Éber Márk Áron metaforája jellemzi: „Az »ökonokrata« szakértelmiség útja az osztályhatalomhoz”. Ilyen körülmények között azok a fiatal értelmiségiek, akik kritikai szerepre vállalkoznának, komoly ellenszéllel találják magukat szembe. Akadémiai, egyetemi álláshoz alig jutnak, kénytelenek a „több lábbon állás” stratégiáját választani, melynek során előbb-utóbb elenyészhet a kritikai aspiráció. (Ezért az egzisztenciális feltételek biztosítása szempontjából egyáltalán nem felel meg a valóságnak Tölgyessy azon állítása, mely szerint a kritikai értelmiség képes kitermelni a saját utánpótlását.) Megítélésem szerint az egyetlen járható út számukra, ha felépítik és megőrzik ugyan magyarországi hadállásaikat, de ezzel párhuzamosan beépülnek a nyugati tudományosság intézményeibe is – vagyis „globális értelmiségivé” válnak.

És még egy: 1995-ben azt írtam, lehetséges, hogy a jövő értelmisége már nem a szocialista-liberális-konzervatív szellemi tengely(ek), hanem „csupán” a kritikai és az apologétaszerepek mentén fog belsőleg differenciálódni. És fiatal értelmiségiekkel találkozva (valamint empirikus kutatásaim szerint is) mintha ez az előrejelzésem kezdene valóra válni... Az okok boncolgatása azonban már egy újabb írás témája lesz.